

IEMAND OVEREIND HELPEN.

Wat de Barmhartige Samaritaan bewoog en waar het hem om ging.

(De Roos van Culemborg, ZEVEN WEGEN. De kunst van barmhartigheid, 2021,

pp. 76-83)

Frits de Lange

Ik kan in mijn vak, de christelijke ethiek, niet meer zonder de Barmhartige Samaritaan. Dat Bijbelse oerverhaal van de ene mens die zich over de andere ontfermt is voor mij de kern waar het in het christelijk geloof om draait. Talloze keren heb ik het binnenste buiten gekeerd, met bijbeluitleg, maar ook met verbeeldingen uit de geschiedenis van de schilderkunst.

Ik heb er twee vragen aan overgehouden, die me blijven bezighouden omdat het antwoord erop in de geschiedenis vaak is ontspoord. Zo vaak, dat we het begrip barmhartigheid zijn gaan wantrouwen.

Mijn eerste vraag: barmhartigheid is een kunst, suggereert dit boek. Maar kan iedereen het dus, of moet je er – zoals voor de kunsten – talent voor hebben? Is het beoefenen van de werken van barmhartigheid iets voor speciale mensen met een extra lange antenne voor de nood van anderen, of is het voor iedereen? Wat maakt je, kortom, tot een barmhartig mens?

De tweede vraag die me nog steeds intrigeert is deze: waarom zou je barmhartig willen zijn? Wat is het doel van barmhartigheid? Wie wordt er uiteindelijk beter van?

Vanuit de hoogte

Ik begin met de laatste vraag, naar het motief van barmhartigheid. Woorden als liefdadigheid, compassie en ‘mercy’ hebben een slechte pers gekregen. Liefdadigheid staat voor neerbuigendheid, compassie is iets voor watjes. En wie afhankelijk is van ‘mercy’ eet – al dan niet van de Voedselbank - genadebrood.

Toen we met onze Zuid-Afrikaanse partneruniversiteit in Stellenbosch het een poosje geleden over ‘compassie’ wilden hebben, merkte ik dit wantrouwen tegen barmhartigheid meteen op. We hebben meer compassie nodig in onze harde, gevoelloze samenleving, zo begonnen we het overleg. Die constatering is toch een open deur? De theoloog Karen Armstrong startte een tiental jaar geleden een mondiale beweging met haar ‘Charter for Compassion’. Of je nu uit het Noorden komt of uit het Zuiden, dat pleidooi verdient toch onze hartelijke steun, dacht ik. Ik kwam dus meteen weer met ‘mijn’ parabel uit Lucas 10 op de proppen: de Samaritaan die ‘tot in zijn ingewanden toe’ - de letterlijke vertaling van het Griekse woord voor ‘ontferming’ - bewogen wordt door het leed van een ander, en hem te hulp schiet. Ik rekende op ruime instemming. Maar het bleef stil aan de overkant. De Zuid-Afrikanen liepen overduidelijk niet warm voor de barmhartige Samaritaan.

Waarom niet? Een collega legde het uit: eeuwenlang is de zwarte bevolking voorwerp van 'charity' van een witte welvarende minderheid geweest. Met de beste bedoelingen, moeten we aannemen. Maar het is aalmoezenpolitiek gebleven, genoeg om het blanke geweten te zuiveren, te weinig om het lot van armen te verbeteren. Barmhartigheid bestendigde het onrecht. Wat armen nodig hebben nu, is daarentegen structurele rechtvaardigheid: een eerlijke verdeling van kansen en mogelijkheden. Dat vraagt meer dan je uit medelijden voor een moment verplaatsen in de misère van de ander. Een Stellenboscher collega vertelde dat ze zelfs weigert om zondags in de kerk over de gelijkenis te preken, uit angst voor misverstanden.

Daarom deugt barmhartigheid vaak ook niet, schrijft Paul van Geest in zijn bijdrage aan dit boek. Zij maakt en houdt mensen afhankelijk en consolideert zo de macht van de machtigen. Jan Steen's schilderij 'De burgemeester van Delft en zijn dochter' (zie de bijdrage van Marleen Rookmaker) laat in één oogopslag zien hoe vernederende compassie eruitziet.

Ik wil de gelijkenis van de Barmhartige Samaritaan (Lucas 10: 28-37) proberen beter lezen. Of liever: beter bekijken. Zij is in de geschiedenis van de beeldende kunst op tal van manieren uitgebeeld. Je kunt daar goed zien hoe barmhartigheid kan ontsporen, maar ook waar het bij barmhartigheid echt om draait.

De man die op reis gaat van Jeruzalem naar Jericho, door rovers wordt overvallen en halfdood aan de kant van de weg wordt achtergelaten, de priester en Leviet die wég kijken, aan de overkant voorbijgaan, de Samaritaan die met ontferming over hem wordt bewogen, zijn wonden verzorgt, op zijn rijdier tilt en tenslotte zorgt dat er door anderen voor hem gezorgd wordt – de door Jezus vertelde parabel maakt duidelijk wat het doel is van barmhartigheid: je over iemand buigen om hem of haar weer op te richten. Als dat laatste niet gezien en erkend wordt, ontspoot de barmhartigheid. Zorg om en voor iemand hebben is een dynamische relatie. Dat wordt zichtbaar in de tekst, maar ook in de verbeeldingen van kunstenaars.

Afbeeldingen van het verhaal van de Barmhartige Samaritaan zijn vanaf de vierde eeuw bekend. Eeuwenlang overheerst echter de allegorische duiding, waarin de Samaritaan model staat voor Christus. Vanaf de Renaissance komt er aandacht voor het verhaal op zich. De kunst is niet alleen meer een spiegel van een hemelse werkelijkheid, maar wil het hart van de toeschouwer ontroeren, hem of haar tot compassie verleiden. In de Renaissance- en barokkunst komt het thema van de barmhartige Samaritaan tot nieuw leven. Een prachtig voorbeeld van emotionele dramatiek is het doek van Giordano Luca Giordano (1685).

Afb. 1 Giordano Luca Giordano, de barmhartige Samaritaan

Het verbeeldt het eerste moment van barmhartigheid: de spontane bekommernis waarmee de hulpverlener zich buigt over het slachtoffer staat centraal. Olie en wijn zijn in dit schilderij bijzaak geworden tegenover het radeloze gelaat van de Samaritaan. Het licht valt op het naakte, witte lichaam van het slachtoffer, dat frontaal, over de volle breedte het doek beheerst. Niet diens gelaat – dat is onzichtbaar ver achterover gekanteld – maar de naakte, kwetsbare torso is naar toeschouwer gekeerd. Alle accent ligt op de ontfermende bewogenheid waarmee de Samaritaan zich over het slachtoffer buigt. Klopt er in die borstkas nog een hart, of komt de hulp te laat?

Opstanding

In het schilderij dat Jacopo Bassano (rond 1570) aan het verhaal wijdde, wordt een volgend moment in de dynamiek van de zorgbetrekking verbeeld.

Afb. 2: Jacopo Bassano: de barmhartige Samaritaan

Niet de ontfermende impuls van de Samaritaan staat centraal, noch het weerloze slachtofferschap van de gewonde, maar de dramatiek van de hulphandeling zelf. Bassano schilderde ook een doek waarop de Samaritaan zich buigt over het slachtoffer en intensief bezig is diens geschonden lichaam te verzorgen. De scène hier afgebeeld, draait daarentegen om de oprichting van het slachtoffer. De Samaritaan plaatst zich onder het slachtoffer, en probeert hem overeind te helpen. Hier gaat het om het herstel, rehabilitatie van menselijke waardigheid. Stammt het Griekse woord voor mens, *anthropos*, niet van *ana-trepein*, iets opheffen, in de hoogte brengen? De mens is het wezen dat bedoeld is met 'Aufrechter Gang' zijn weg te gaan, schreef de filosoof van de autonomie, Immanuel Kant (1724 – 1804). De flessen met olie en wijn zijn zwijgende attributen. Het werk van barmhartigheid concentreert zich in een fysieke krachtsinspanning, een intensief lichamelijk contact. Bekommernis is blijkbaar geen zaak van gevoelens en emoties alleen, maar ook van stevig aan- en doorpakken. Het ontfermend neerbuigen is blijkbaar ook geen doel in zichzelf, geen serviele zelfopoffering, maar is gericht op 'opstanding'.

De dramatiek van de zorgbetrekking is daarmee een exacte weerspiegeling van het christelijke oerverhaal. Daarin vernedert God zich door mens te worden in Christus. Hij identificeert zich met de lijdende mensheid. Niet om ons nederig en afhankelijk te houden, maar om ons uiteindelijk op te richten uit de ellende. De vernedering van Christus mondt uit in zijn verhoging, het kruis in de opstanding.

De dynamiek van barmhartigheid kent ook deze opstanding als horizon. De meest bekende verbeelding van de Barmhartige Samaritaan is waarschijnlijk het doek dat Vincent van Gogh (1853-1890) in zijn laatste levensjaar in Saint-Rémy schilderde.

Afb. 3: Vincent van Gogh: De barmhartige Samaritaan

De voorstelling is klassiek, in de zin dat ook hier de wegtrekkende priester en leviet zijn afgebeeld. De geopende, lege koffer verwijst naar de beroving die heeft plaatsgevonden. Maar de voorstelling is tegelijk bijzonder, omdat hier elke verwijzing naar een hautaine ethiek van boven, de *charitas* als filantropie van aanzienlijken en welgestelden, afwezig is. De Samaritaan is een gewone man uit het volk, met opgestroopte mouwen en simpele mullen aan zijn voeten. Zijn paard

een muildier, allesbehalve koninklijk opgetuigd. Hier wordt eerder een volkse noaberhulp verbeeld, de wederkerige symmetrie van de ene mens die begaan is met het lot van de andere, dan de weldoenersethiek van gezeten burgers en bestuurders. Net als bij Bassano wordt hier de asymmetrie van de hulpverlening op zijn kop gezet. Hooggeplaatsten en nederigen wisselen van positie. De reiziger die zich ontfermt, bevindt zich als een God die zich vernedert ónder het slachtoffer, in zijn poging om hem te paard te helpen. Hij bezwijkt bijna onder diens zware fysieke last. Het beeld zindert van inspanning. Nadruk ligt op de enorme (over)belasting, die het de Samaritaan kost om de gewonde op het muildier te hijsen. Het slachtoffer klampt zich onbeholpen aan hem vast. Zijn gedrongen en onbeholpen halfnaakte lichaam drukt kwetsbaarheid uit, maar dan één die wordt opgericht en bijna weer hoog te paard zit. De evangelist Van Gogh ziet in de vernederde blijkbaar al de verhoogde.

De kunst van de barmhartigheid wordt alleen daar goed beoefend, waar het er om gaat om iemand overeind te helpen. Dat wordt heel concreet duidelijk in de gezondheidszorg waar zorgprofessionals dagelijkse bezig zijn barmhartigheid te beoefenen. Het hedendaagse zorgsysteem lijkt ver verwijderd van de eerste ziekenhuizen door bisschoppen in de 4^e eeuw gesticht, maar is ondenkbaar zonder die geschiedenis. Gezondheidszorg in de breedste zin van het woord is in de kern een vorm van geïnstitutionaliseerde barmhartigheid, ook al wordt het nog zo zakelijk in de markt gezet. Ook in het verpleeghuis, psychiatrie, jeugd- en welzijnswerk wordt gezocht naar manieren om iemands bedreigde zelf te redden van de ondergang en weer overeind te zetten.

Bij de Franse verpleegkundige en filosoof Philippe Svandra kwam ik een omschrijving tegen van zorg die precies uitdrukt waar het mij hierboven om gaat. Zorg omschrijft hij als ‘een georganiseerde activiteit die het mogelijk maakt om aan een kwetsbaar mens vermogens terug te geven waarvan hij op een gegeven moment in zijn leven tijdelijk of definitief min of meer verstoken is geraakt. (...) De taak van de zorgverlener bestaat erin om het leven van zijn patiënt opnieuw mogelijk te maken, hem te helpen opnieuw een horizon aan zijn leven te geven, een nieuw veld van mogelijkheden voor hem te openen.’

Iemand een nieuwe horizon aan zijn bestaan helpen te geven – dat motief moet ook de Samaritaan beziel hebben, toen hij het slachtoffer te paard tilde.

Een koud kunstje

Dan tenslotte die andere vraag, de eerste die ik stelde. Kan iedereen het, zijn hart open voor anderen, of moet je er – zoals ook voor de kunsten – talent voor hebben? Is de beoefening van barmhartigheid iets voor speciale mensen of is het iets voor iedereen?

Waarom schiet je een ander te hulp? Als je het vraagt aan mensen die hun hart hebben laten spreken hoor je eigenlijk hen maar één ding zeggen: ‘omdat ik niet kon weigeren.’ Geen nee kunnen zeggen, dat is het talent wat een mens nodig heeft om barmhartig te zijn. Je bent het niet omdat je iets kúnt wat anderen niet kunnen, maar omdat je iets níet kunt: weigeren, redenen verzinnen om onder het

beroep dat een ander op jou doet uit te kunnen, je ogen sluiten, je hoofd afkeren, afstand houden.

De Priester en leviet die aan de overkant voorbijgingen konden dat wel. De priester had vast belangrijke religieuze verplichtingen waar hij niet onder uit kon, droeg een zware verantwoordelijkheid, de hele cultus in Jeruzalem was misschien van zijn aanwezigheid afhankelijk. Hij kón eenvoudig niet te laat komen. En de leviet (een soort hulp priester), misschien had hij een vorige keer wèl hulp verleend, maar bleek hij toen in een hinderlaag te lopen waarvan hijzelf slachtoffer werd. Hij had zijn lesje geleerd. 'De goeden worden misschien de dupe van de kwaden, maar het is niet anders'. De excuusmachine in de hoofden van de Priester en leviet werken op volle toeren. Zij moeten zich extra inspannen om *niet* te luisteren naar hun binnenste. Zij luisteren niet naar hun ingewanden, maar naar hun 'gezonde verstand'.

Je naaste helpen is dus niet een extra krachtsinspanning. Het is niet iets voor uitzonderlijke mensen, morele helden. Integendeel, weigeren, je afsluiten voor de ander, smoezen verzinnen, excuses bedenken – dát vraagt energie en kracht. Barmhartigheid daarentegen is eigenlijk zo beschouwd een koud kunstje, het gaat vanzelf.

Er is echter wel één voorwaarde om het kunstje te leren: het gaat fout als je jezelf als een bijzonder mens beschouwt, anders, beter dan anderen. Als jij je de geluksvogel voelt en de ander als loser ziet. Nee, jij bent precies als iedereen. Dat wil zeggen: wat de ander overkomt, kan ook jou overkomen. Ook jij kunt zomaar aangewezen zijn op hulp van anderen om er weer bovenop te komen.

Het is vreemd dat, als je vraagt met wie lezers van het verhaal van de Barmhartige Samaritaan zich vereenzelvigen, bijna niemand kiest voor het slachtoffer. Dat zegt veel over onszelf. Niemand ziet zichzelf blijkbaar graag in de positie van iemand die totaal afhankelijk is van de hulp van anderen. Wij zijn het liefst sterke mensen, die onze eigen boontjes weten te doppen. Wij staan overeind, volgen onze eigen weg, en liggen niet aan de kant. Wij doen ons het liefst voor als onkwetsbaar en als we onderweg in het leven wonden oplopen, dan verbergen we die. *Wij zijn niet als de anderen.*

Toch zou het wel eens zo kunnen zijn dat het verhaal van de Barmhartige Samaritaan uiteindelijk vooral om het slachtoffer cirkelt. De joodse wetgeleerde, aan wie Jezus het verhaal vertelt, begon met de vraag: 'wie is mijn naaste?' Hij bedoelt: 'vertel me wie ik moet helpen?' Als het verhaal is verteld, is het perspectief echter precies omgedraaid. Jezus vraagt: 'Wie van deze drie is de naaste geweest voor het slachtoffer?' Blijkbaar is de naaste niet degene die wij helpen, maar degene door wie wij geholpen worden. De wetgeleerde wordt gevraagd om zich in de schoenen van het slachtoffer te verplaatsen, om de wereld vanuit zijn perspectief te zien.

Hoe dat gaat, wil ik tot slot illustreren met Thomas Merton (1915 – 1968), de beroemdste monnik van de twintigste eeuw. Hij schatte zichzelf aanvankelijk zo anders dan anderen in, dat hij zich het liefst verre van hen hield en kluizenaar

wilde worden. Hij was níet als de anderen. Maar op een dag overkomt hem iets dat hij later als een mystiek moment zal omschrijven, een keerpunt in zijn leven:

'In Louisville, op de hoek van Fourth Street en de Walnut Avenue, in het midden van het winkelcentrum, werd ik ineens overweldigd door het besef dat ik van al die mensen hield, dat zij bij mij hoorden en ik bij hen, dat wij geen vreemden voor elkaar konden zijn al kenden wij elkaar niet eens. (...) Dit gevoel bevrijd te zijn van een denkkeelverschil was voor mij zo'n opluchting en vreugde, dat ik haast hardop begon te lachen. En mijn vreugde kan misschien het best worden weergegeven met de woorden: "God zij dank, God zij dank, dat ik net zo ben als de andere mensen, ik ben gewoon maar een mens tussen andere mensen'.

'God zij dank, ben ik *niet* als andere mensen.' Dat is de tollenaar, die zich biddend op de hoek van de straat verheft boven de anderen. Thomas Merton ontdekt op de hoek van zijn straat in Louisville (die plek is later naar hem vernoemd) precies het omgekeerde: God zij dank, ben ik *net zo* als andere mensen.

Vanaf het moment dat hij bevrijd is van de illusie dat hij ook maar in iets verschilt van anderen, wijdt Merton zich aan sociaal en politiek engagement. Hij verheft zich niet meer boven anderen en kan niet meer wegstijgen als hij onrecht ziet; hij beschikt vanaf dan precies over de twee talenten die je moet bezitten voor de kunst van barmhartigheid.